

AZ OKLEVÉLTUDOMÁNY MESTERE

— SZENTPÉTERY IMRE —

VANNAK TUDOMÁNYOK, amelyek a nagyközönség érdeklődésétől messze távol eső területeken dolgoznak; eredményeik nem is valók szélesebb rétegek számára. Művelőiket úgyszólván csak a szakemberek, csak a tudóstársak ismerik. Nem illeti őket az életközelségben dolgozó nagy tudósoknak kijáró népszerűség vagy gyűlölet sem. Kutató munkára pusztán a tárgyszeretet, önnön lelkük belső alkata ösztönzi őket, valami belső kényszer, Munkásságuk így nem csupán tudományos jellegű; bizonyos etikai verete is van. Tudósműhelyük csöndes magányában sohasem számíthatnak zajos sikerre, pedig tudják, hogy amit csinálnak, alapvető jelentőségű; aprólékos, szívós gonddal folytatott elemző munkájuk eredményem más népszerűbb tudományágak sokszor hatalmas ünnepi épületeket emelnek.

Ezekhez az alapvető fontosságú szaktanulmányokhoz tartoznak az írásbeliség tudományai vagy — amint általánosan nevezni szokás őket — a történelmi segédtudományok: az oklevéltan, a pecséttan, a paleográfia, a kronológia. Feladatuk, hogy az írásban fennmaradt történelmi forrásanyagot megvizsgálják, földolgozzák, a magasabb történelmi szintézis számára fölhasználhatóvá tegyék, de kutatják és tisztázzák az egyszerű oklevélkritikán túlhaladva az írás, az íráskultúra, az írásbeliség történelmi és társadalmi szerepének elterjedését és hatását is. Mindez természetesen javarészt elemző munka. Már pedig újabban a szellemtörténet és általában a modern szellemtudományi irányzatok erősen szintetikus szelleme miatt az elemző munkának egyre kevesebb megértés és méltánylás jut osztályrészül, mint azelőtt. Pedig akármilyen történetfilozófiai vagy módszertani irányzat van uralmon, akárhogyan fogalmazzuk is meg a történetírás feladatát és céljait, a történelem alapjaiban mégis csak empirikus tudomány, a forráskutatást nem hanyagolhatja el. Lelkiismeretes rendszeres elemzés, az anyag tökéletes átkutatása és megrostálása nélkül, egyszóval megbízható adatok híján semmiféle szintézis sem lehet szilárd, maradandó, igaz. Hiszen sohasem szabad elfelejtenünk, hogy csupán azóta van modern történettudomány, amióta módszeres, kritikai forráskutatás és forrásföldolgozás is van. Ezeket a szellemtörténeti módszer sem tette fölöslegessé. A történeti segédtudományok épp oly nagyjelentőségűek ma is, mint bármikor.

Ezeken az alapelveken nyugodott a magyar történettudomány is már a XVIII. században történt felújulása óta, mert Magyarországon a segédtudományoknak már ezóta van története. A modern magyar diplomatika azonban Fejérpataky László működése nyomán csak a múlt század végén kezdődik, ő alkalmazta először nálunk azokat a szigorú, biztonságot adó elveket és módszereket, amelyek segítségével mesterének, Sickel Tivadarnak bécsi történetkutató intézete vagy a berlini Monumenta Germaniae Historiae és a párizsi École des Chartes az írásbeliségtudományokat s velük az egész történelmet oly magas színvonalra emelték. Fejérpataky néhány nagyfontosságú, úttörő értekezéssel lépett föl, jelentősége azonban főleg abban állt, hogy programot adott, tanítványokat nevelt. Neki még csaknem töretlen vagy legalább is sok gazzal telenőtt talajon kellett dolgoznia; ily körülmények között a feladatokat inkább csak megjelölni tudta, a megoldás tanítványaira hárult. Az általa megindított fejlődés érett gyümölcsei tanítványának és a budapesti egyetemen tanszéki utódának, Szentpétery Imrének munkásságában jelentkeztek igazán. Az ő műveiben érte el a magyar diplomatika az eredmények szempontjából is azt a magas színvonalat, melyet a nyugati, elsősorban az új német diplomatika jelentett.

Szentpétery Imre történetírói pályája az ezerkilencszázas években kezdődött. Mindjárt első föllépése idején erős valóságérzés, pozitívumkeresés, óvatos, tökéletes bizonyásra törő kritikai szellem és hűvös tárgyilagosság jellemezte. Mind olyan tulajdonságok, amelyek később a hazai diplomatika nagymesterévé avatták. Igen jellemző, hogy első nagyobb tanulmánya „A történettudomány objektivitásának kritikájáról” szólt. Ekkoriban inkább még történetfilozófiával, sőt művészettörténettel és szociológiával is foglalkozott. Pályája szempontjából azonban német- és franciaországi tanulmányútja döntő jellegű fordulópontot jelentett. Különösen nagy hatással volt rá a strassburgi egyetemen működő Bresslau Harry, a modern diplomatika egyik vezető kiválósága. A mellette eltöltött esztendő után szentelte magát végleg a segédtudományok vagy — mint ő szereti nevezni — résztudományok művelésének. Első célul az Árpád-kori királyi oklevelek diplomatikai vizsgálatát tűzte maga elé.

1913-ban bízta meg a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága, hogy az általa kidolgozott és megvitatott munkaterv alapján készítse el Árpád-kori okleveleink rövid tartalmi kivonatait, az ú. n. Árpád-kori regesztagyűjteményt. E mű megszerkesztése már régi adóssága volt a magyar történettudománynak. Fejérpataky még az 1885-iki történetírói kongresszuson hangoztatta előadói jelentésében sürgős szükségét annak, hogy a különböző oklevéltárakban, apró adattárakban, folyóiratokban szétszórva kiadott, vagy még ki sem adott Árpád-kori okleveleink regesztáit a német császári oklevelek és a pápai diplomák hasonló gyűjteményeinek mintájára egységes kiadásban kellene összefoglalni. Fejérpataky elgondolása azonban hosszú ideig csak sűrűn emlegetett kívánság maradt, senki sem akadt, aki a hatalmas munka elvégzésére vállalkozott volna. Négy évtizednek kellett eltelnie, míg Szentpétery Imre személyében egy mindenképpen

arra hivatott, képzett diplomatikus hozzálátott a régi óhajtás valóra váltásához.

Hogy milyen alapvető fontosságú ez a mű a magyar tudományosság számára, azt csak középkori történelmünk kutatói tudják teljes mértékben fölfogni és méltányolni. Szentpétery munkájának megjelenése előtt állandóan szinte leküzdhetetlen nehézséget jelentett egy-egy középkori probléma megoldásánál a szanaszét heverő okleveles anyag összegyűjtése és főként a felhasználás szempontjából való értékelése. Rengeteg energia ment veszendőbe az összefoglaló magyar codex diplomaticus, oklevélgyűjtemény hiánya miatt, de még inkább a sokféle kiadás javarészenek kritikátlan volta, az okleveles anyag módszeres diplomatikai vizsgálatának elégtelensége miatt. A kutató maga kényszerült diplomatikai vizsgálatra, maga volt kénytelen dönteni az oklevél használhatósága felett, mielőtt még tulajdonképpeni tárgyának kidolgozásához hozzáfoghatott volna. Az ilymódon elvégzett oklevélkritikai előmunkálatok nem állottak a megkövetelt színvonalon, nem szolgáltattak biztos alapot akármilyen probléma megoldásához. A kutató legtöbbször nem is nézte meg az eredeti oklevelet s a rengeteg hibás kiadás nyomán nagyon sok hibás következtetésre jutott. Lára kapott továbbá a szóbanforgó tárgy szempontjaiból kiinduló és éppen emiatt elfogult oklevélvizsgálat. Már pedig biztos eredményekre vezető oklevélkritika csak akkor lehetséges, ha az magából az oklevélből indul ki, ha visszatér az eredeti példányhoz, sorra veszi az oklevél külső formájának, írásának, pecsételésmódjának, belső szerkezetének, stílusának, nyelvének jellemző sajátosságait, összehasonlítja e szempontok szerint az egyazon helyről származó egykorú okleveleket s mindezek alapján mond ítéletet. Ilyen diplomatikai oklevélkritika azonban igen ritka jelenség, háború előtti történetirodalmunkban. Így történt azután, hogy Árpád-kori történelmünk legfontosabb művelődéstörténeti problémái sokszor évekig húzódó diplomatikai jellegű viták során is megoldatlanok maradtak.

E sajátos magyar viszonyok miatt Szentpéterynek igen sok hiányt kellett pótolnia. Feladata sokkal bonyolultabb és nehezebb, de egyben sokkal nagyobb jelentőségű volt, mint a hasonló külföldi gyűjtemények elkészítőié. Külföldön kitűnő kritikai kiadások szolgáltatták az anyagot s mindenütt, ahol kellett, megfelelő diplomatikai monográfiák állottak rendelkezésre. Nálunk ezzel szemben igen kevés kritikai szempontból kifogástalan kiadás akadt és diplomatikai földolgozásban legfőljebb egy-egy oklevélcsoport részesült, az is csak a XI—XII. századra vonatkozólag; a XIII. századi anyagot csak a kor történetírói vagy egyes nagyobb összefoglaló történelmi kérdések tanulmányozói vették kritikai vizsgálat alá és bár így is igen sok kitűnő megállapítás merült föl, ez a kritika, mivel tárgyi szempontokból indult ki, egyoldalú maradt, semmikép sem volt kielégítő. Ilyen körülmények között a magyar regesztagyűjtemény szerkesztőjének főfeladata nem lehetett csupán a gyűjtő és rendszerező munka, hanem elsősorban az összehordott anyag kritikája. Az általános történeti kutatók elé nemcsak az Árpád-kori oklevelek rendszeres gyűjteményét

kellett odanyújtani, hanem meg is kellett mutatni, hogy melyik oklevél mennyire megbízható és használható.

Roppant nagy munka volt ez. Sorra kellett venni az egyes okleveleket, mindegyiknél visszatérni az eredeti példányhoz, fölkatolni az esetleges későbbi átírásokat, átvizsgálni az oklevél összes kiadásait, összehasonlítani az eredetivel, megállapítani a kiadás hibáit, összegyűjteni az oklevélre vonatkozó irodalmi utalásokat. Csak ezek után jöhetett a tulajdonképpeni diplomatikai munka, az okleveleknek összetartozó csoportonként való kritikai vizsgálata. S mindennek eredménye az oklevél regesztájának és a hozzáfűzött szűkszavú kritikai megjegyzések rövid összefoglalása. Szemre persze nem sok ez, s e néhány tömör fogalmazású sor alapján igazán csak a szakember tud a szerző fáradságos munkájáról helyes képet alkotni. Az eredmények részletes indokolását Szentpétery, ahol erre szükség volt, külön tanulmányokban végezte el, hogy a jegyzék tömörségét ne veszélyeztesse. Ezek közül különösen a Szent István okleveleire vonatkozók jelentősek, ezekben jutottak végre nyugvópontra Szent István-kori okleveles gyakorlatunknak régóta vitatott problémái. (A többi között pl. az eredetinek látszó pannonhalmi alapító oklevél két évszázadon át támasztott valódiságának kérdése.)

A nagy regesztamű a hazai és részben külföldi levéltárakban folytatott másfél évtizedes kutatások nyomán készült el. Szentpétery jóformán segítség nélkül, egymaga végezte el a hatalmas munkát, amelyhez hasonlóan külföldön bizottságok szoktak végezni hosszabb idő alatt. 1923-ban jelent meg az első füzet „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékéből és 1930-ban adták ki a IV. Béla király haláláig terjedő I. kötet utolsó füzetét. Javarészt együtt van már a II. kötet anyaga is, amelyet az Árpád-kor még hátralévő időszakából való oklevelek jegyzéke tenne ki. Hogy a munka méreteiről némi fogalmunk legyen, elég talán annyit megemlítenünk, hogy a mű első kötetében, tehát az 1270-ig terjedő időre vonatkozólag összesen 1750 oklevelet kellett feldolgozni.

A teljesség kedvéért a királyi oklevelek jegyzékéhez kellene még járulnia a nem királyi oklevelek gyűjteményének is. Erre azonban egyelőre még várnia kell a magyar tudományosságnak. Amúgy is mind köztörténeti, mind diplomatikai szempontból ezek az oklevelek sokkal kevésbé jelentősek.

A kritikai jegyzék valóra váltotta a hazai történettudomány reményeit: az Árpád-kor okleveles anyagáról a lehető legmegbízhatóbb, leghűbb képet adta. A modern diplomatika biztonságot adó fegyverzetében megteremtette azt a biztos alapot, amelyre mindig bátran építhet a magyar középkor-tudomány. A háború utáni történelmi irodalmunkban nincs egyetlen középkorral foglalkozó munka sem, amely a Kritikai jegyzékben foglalt eredményeket nélkülözni tudta volna. Fontos alapköve volt a magyar história legújabb nagy épületének Hóman és Szekfű Magyar Történetének Árpád-kori részeiben is. De alig van a középkorral foglalkozó tudományoknak olyan ága, amely a Kritikai jegyzékből értékes és gazdag anyagot ne merített volna. Így a jegyzékben földolgozott rengeteg helynév és személynév

például a nyelvtörténetnek, vagy az újabban egyre fejlődő népiség-kutatásnak szolgált ezernyi megbecsülhetetlen és biztos adatot.

Az Árpád-kori oklevelek kritikai jegyzékének elkészítésével majdnem egyenlő jelentőségű feladat volt az Árpád-kori elbeszélő kútfők kritikai kiadása. Itt ugyan kétségtelenül jobb volt a helyzet, mint az okleveleknél. Az anyag javarésze már ki volt adva, elég használható kiadásokban. De ezek egyike sem foglalta magában a teljes anyagot és megjelenésük óta sok olyan kitűnő forráskritikai tanulmány látott napvilágot, amely egészen új megvilágításba helyezte az illető forrásokat. A források fölhasználásának szempontjából oly fontos magyarázó jegyzetek anyaga nagyon sok tekintetben megváltozott és tetemesen kibővült. Az Árpád-kori elbeszélő forrásanyag mindenképpen megérett egy új kritikai kiadásra: ezt már a magyar történettudomány nemzetközi tekintélye is megkövetelte. Szentpétery Imre javaslatára a Tudományos Akadémia történelmi bizottsága és a Történelmi Társulat közösen határozta el a gyűjtemény kiadását és pedig kevés különbséggel a világszerte mintaképpül szolgáló Monumenta Germaniae Historica kiadási elvei alapján. A magyar középkor-tudomány legkiválóbb művelőiből, történészekből és filológusokból alakult meg a szerkesztő-bizottság. A szerkesztés nagy körültekintést igénylő, nehéz feladata, mint a történelmi segédtudományok kétségtelenül elismert legnagyobb hazai tekintélyére, Szentpéteryre hárult, ő azonban a szerkesztésen felül is résztvett a bizottság munkájában. Elvállalta egy kisebb krónikának, a közös eredetű, nagyjában azonos szövegű Zágrábi, illetve Nagyvárad-i krónikának kiadását. Így az ő odaadó munkásságának is nagy része van abban, hogy a „Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum“ első kötete nem egészen négy évi munka után az 1937. év legelején már megjelenhetett s még hozzá oly formában, amely minden tekintetben méltó a hasonló természetű nyugati forráskiadványokhoz. A nagy mű második, befejező kötete valószínűleg még ebben az évben elhagyja a sajtót.

A forrás- és oklevélkritika nem egyedüli főadata a modern írásbeliség-tudománynak, hiszen akkor csakugyan jogos volna a hagyományos „segédtudomány“ elnevezés. Az írásnak nem csupán eszközértéke van a múlt megismerése szempontjából. Az írás s minden, ami vele összefügg, az oklevelek összesége, a nem irodalmi célzatú, jogügyi, gyakorlati írásbeliség maga is egyik fontos tényezője a történelmi életnek és műveltségnek. Az írásbeliség történetének számai mindenütt szorosan tekerednek a művelődéstörténet minden ágára, az írásbeliség történetének változásai egyben nagy kulturális változásokat is jelentenek. Valamely társadalom vagy kultúra megértése szempontjából tehát semmiképpen sem hanyagolható el a hozzátartozó írásbeliség szerkezetének, történeti változásainak megismerése. Ugyanezt mondhatjuk természetesen a magyar művelődéssel, különösképp a középkori magyar élettel kapcsolatban.

A magyar írásbeliség történetének egyes részleteiről itt-ott már állottak rendelkezésünkre kitűnő monográfiák. Csak a legjelentékenyebbeket soroljuk föl: Fejérfpataký az Árpádok kancelláriájáról érte-

kezett, Hajnik Imre jogtörténeti tanulmányaiban az igazságszolgáltatás írásbeliségének problémáit oldotta meg sok tekintetben, Eckhart Ferenc a magyar jogügyi írásbeliség legsajátosabb képződményének, a hiteles helyekül szolgáló egyházi testületeknek középkori történetét írta meg, Hajnal István XII—XIII. századbéli írástörténetünk fontos fejezeteit dolgozta ki. Ezenfelül akadtak még a XVIII. századból és a XIX. század első feléből származó elavult oklevéltani összefoglalások, amelyek bizony inkább már csak tudománytörténeti érdekességek voltak.

Ilyen előzmények után fogott hozzá Szentpétery a magyar diplomatika nagy összefoglaló művének megírásához. Már a Kritikai jegyzék készítésekor oklevélkritikai tevékenység közben ki kellett dolgoznia az Árpád-kori királyi diplomatikát, mert enélkül az oklevélbírálathoz eredménye nem lehetett volna bizonyos. Ez volt az elindulási alap. Az előbb felsorolt néhány értekezéssel kívül azonban alig állott rendelkezésre egy-két használható cikk, rengeteg önálló kutatásra volt tehát szükség, hogy a tétovázó hézagokat be lehessen tömni, hogy a középkori magyar oklevéltannak legalább vázlatát meg lehessen rajzolni. Szentpétery az adott körülmények között egyelőre nem is akart sokkal többet adni; munkája mégis sokkal több lett, mint egyszerű vezérkönyv. Az 1930-ban megjelent Magyar Oklevéltannak alapvető fontossága van ugyan, mint az eljövendő diplomatikai kutatásnak szempontokat adó, irányt és főladatokat kijelölő munkának, a főproblémákat azonban már maga is megoldotta, maga is hozt alig kiegészítésre szoruló, kész eredményeket. Kivált az Árpád-kori rész mondható e szempontból is befejezett egésznek. De általában az egészet nézve Szentpétery hűvös objektivitással írt soraiból élesen rajzolódik ki az egész középkori magyar írásbeliség szerkezete és jellege. A hazai okleveles gyakorlat az első időktől kezdve csaknem az egész középkoron át erősen a királyi udvarba mint központba helyeződött és egyházi jellegét sohasem veszítette el. Ezzel járt, hogy igen magas színvonalú, szervezett kancelláriai írásbeliség volt s a nyugateurópai kancelláriákéval mindenben egy fejlődési fokon állott. A vidék magyar világi tömegei között azonban nem tudott terebélyesebb szervezetlen magánírási jellegű kifejlődni. S ez a megállapítás újabb oldalról világítja meg középkori társadalom- és művelődéstörténetünk jólismert sajátságait: rámutat arra, hogy mekkora ürtétovázott a királyi udvar nyugateurópai színvonala és a műveletlen vidék között és hogy az egész középkori magyar kultúrát regionalizmus nélküli centripetális egyszínűség jellemezte.

A Magyar Oklevéltan hatalmas mű, jelentőségben és értékben méltán sorakozik a Kritikai jegyzék és a Scriptorum mellé. Jelentőségére jellemző, hogy a közel jövőben németnyelvű kiadása is megjelenik.

A történelmi segédtudományok közül az oklevéltanon kívül a kronológiával foglalkozott még behatóan Szentpétery. Több kisebb cikkben és egy gyakorlati szempontból igen fontos oklevéltani naptáron kívül megírta az egész kronológia összefoglalását a Magyar Történettudomány Kézikönyve című nagyjelentőségű sorozat számára.

Szentpétery Imre azok közé tartozik, akik nemcsak azért lettek nagy tudósokká, mert tudományuk egész területét a legutolsó kis

zugolyig jól ismerik és tudományuk eszközein biztonsággal uralkodnak, hanem azért is, mert a tárgy maga, amelynek munkásságukat szentelték, életük egy darabja lett. Szentpétery elindulása óta állandóan dolgozik. Mihelyt teheti, elvonul a világ zaja elől tudósműhelyébe, vagy a levéltárak csendjébe, hogy tudománya problémáinak élhessen. A tudományos munkát mindig felelőssége teljes tudatában végezte, sohasem tekintette játékos Penelopé-szövést, sohasem volt szüksége arra, hogy amit egyszer kimondott, azt mint elhamarkodott állítást vissza kelljen vonnia. Sokszor hangoztatta alapelvét, hogy „a biztos ítéletnek egészen biztos alapokon, vagy legalább is igen nagyfokú valószínűségen kell nyugodnia“. Ahol valamit nem látott föltétlenül kétségtelennek, ott sohasem állított határozottan, hanem felsorolta a feltehető lehetőségeket, vagy felhívta a figyelmet a további kutatás szükségességére.

Ilyen módszer mellett eredményei aere perennius alapkövekül szolgálnak. A Szentpétery által kiadott Kritikai jegyzék és az ő szerkesztésében megjelent Scriptores századok múlva is nélkülözhetetlen segédkönyve lesz bármilyen magyar középkori kutatásnak. Ezekben a művekben érte el a magyar történettudomány a nagy nyugati forrás földolgozó történelmi iskolák színvonalát.

Az elemző oklevélkritikával egyenlő jelentőségű Szentpétery szintetikus munkássága is. Magyar Oklevéltana a magyar diplomatika rendszerének első önálló összefoglalása. Ezzel a művével mutatta meg az utat a jövő felé. Hatalmas oklevélkritikai munkái hosszú időre befejezték az oklevelek valódisága és fölhasználhatósága körül keletkezett kritikai irodalmat, az újabb diplomatikai irodalom egyre inkább a szintézis felé tolódik el, Szentpétery tanítványai a Magyar Oklevéltan ki nem dolgozott fejezeteit igyekeznek megírni vagy folytatni.

Ezek szerint megjelölhetjük Szentpétery helyét és jelentőségét a magyar írásbeliség-tudományok történetében: befejezte az analízis, az oklevélkritika korszakát és megnyitotta a szintézis új korszakát, rátette a zárókövet a történelmi segédtudományokra és újtukra indította az önálló történelmi részstudományokat.

ISTVÁNYI GÉZA